

ELS PRIMERS POBLADORS DE L'ESPANYA PENINSULAR

Emiliano Aguirre

Les evidències dels pobladors més antics del «solar hispànic» que s'investiguen són de dos ordres: paleontològic, és a dir fòssils humans, i arqueològic.

L'evidència arqueològica és, a la vegada, doble: directa, que consisteix en artefactes, testimonis objectius de l'activitat instrumental pròpiament dita, en pedra o altra matèria resistent; i indirecta, que consisteix (o consistiria) en alteracions registrades de les tanatocerosis, de les biotes o del medi general, imputables a l'acció antròpica de manera exclusiva.

Cal respondre dues qüestions sobre aquestes evidències: la primera és l'edat dels jaciments més antics datats del país, en el nostre cas l'Espanya peninsular. Això implica una discussió i una avaluació sobre dades geocronomètriques dels jaciments. És clar que un document datat imperfectament, ni que sigui més antic, produeix una informació menys satisfactòria i menys apta per generar certes, que una dada potser no tan antiga, però d'una edat fiable i ben calibrada. En molts treballs només es prenen en consideració les oritocenosis (primeres o últimes) datades fiablement. Aquí em veig obligat a referir-me a les unes i a les altres amb observacions crítiques; de manera que cadascú les assumeixi amb la qualificació epistemològica que, raonablement, pensi poder-los atribuir. D'això pot resultar un coneixement d'antiguitat clar i un coneixement d'antiguitat —igual o més gran— fosc. La segona qüestió es refereix a la situació cronològica dels jaciments hispànics remots en relació amb els més antics, però datats, d'altres àrees i províncies: en concret eurasiàtiques i africanes.

Quan ens preguntem pels «primers» ocupants humans del nostre sòl, és obvi que no demanem un discurs sobre el primer ésser humà que trepitjà la Península Ibèrica; aquest personatge sempre serà un desconegut. La ciència no versa sobre individus sin-

gulars, sinó sobre poblacions, o si més no mostres. La qüestió aquí plantejada, per tant, s'ha de referir a vestigis d'habitants peninsulars en les èpoques més remotes de la Prehistòria. Aquesta expressió «èpoques més remotes» és vaga intencionadament, per no excloure de la nostra recerca possibles vestigis d'interès que s'haurien pogut produir en el nostre sòl en el transcurs de l'evolució humana que precedeix la humanitat pròpiament moderna.

En tot aquest tractament són inevitables les referències cronològiques, i per això necessitem escales que ens permetin situar en el decurs del temps els processos i episodis dels quals parlem amb un calibratge òptim. L'escala cronològica astronòmica, és a dir, per còmput d'anys, l'anomenada «absoluta», és l'ideal; s'hi poden referir, sempre amb un marge d'error, determinats esdeveniments físics de periodicitat regular i els nivells estratigràfics en els quals queda l'empremta d'aquells esdeveniments. Per tal que una escala estratigràfica de referència tingui aquesta utilitat, se n'han de definir els termes per processos seqüencials amb fases identificables: aquests processos han d'ésser o bé irreversibles, com els esdeveniments d'evolució biològica —aparició o extinció de taxons—, o bé cíclics, com els canvis de polaritat magnètica, normal (al Nord) o inversa.

Per al Plistocè s'ha utilitzat, des de començament de segle, l'escala de les glaciacions i interglaciacions, que és un fenomen recurrent, de periodicitat desigual, i amb variants regionals. Va tenir un ús extens la seqüència alpina —Günz, Mindel, Riss, Würm, i els intermedis—. La del casquet europeu continental s'imposà més tard; a Nord-amèrica cal referir-se a la seqüència regional, i el mateix pel que fa a Sud-amèrica. És difícil d'establir les correlacions entre unes i altres. Un altre inconvenient de l'escala de gla-

ciacions és l'escassetat de fenòmens faunístics directament correlacionables amb elles. A començament d'aquest segle, OBERMANIER (1916) intentà de relacionar alguns nivells faunístics amb fases de la seqüència de morrenes alpines. La seqüència floral del Mar del Nord i de les terres veïnes basada en els diagrames palinològics és molt seguida per les escoles britànica i holandesa: s'ha aconseguit una correlació amb les fases de glaciació del mateix àmbit. Avui dia s'utilitza sovint l'escala de paleotemperatures oceàniques calculades segons les variacions del contingut d'¹⁸O, isòtop de l'oxigen, en closques de microorganismes. Alguns nivells tenen dada radiomètrica directa: la resta és interpretada. Sobre oscil·lacions de pocs milers d'anys, Emiliani i després Shackleton han establert cicles més grans d'unes poques desenes de milers d'anys cada un. Es compten des de l'actual cap al més antic: els nombres senars representen «pics» càlids i els parells contenen màxims de fred. Queda encara pendent el tema de l'aplicació d'aquesta escala de paleotemperatures oceàniques a les formacions continentals, ja que la temperatura de l'aigua és tan sols un dels factors del clima.

Les orictocenosis més antigues amb acció antròpica

Alguns autors distingeixen entre «jaciments naturals» i «jaciments prehistòrics». De fet, per diagnosticar els segons no n'hi ha prou de trobar un o més utensilis associats d'alguna manera amb restes esquelètiques.

Entre els llocs més antics de la Península Ibèrica amb evidències d'ocupació humana i activitat cultural sobre l'entorn, es troben Torralba i Ambrona. La seqüència ocupacional de Torralba comprèn un desenvolupament cronològic més gran que el que hom podia suposar en temps de les excavacions de 1960-62 (HOWELL, et al. 1962, FREEMAN, 1975). El membre superior d'Ambrona és certament més modern que l'Holstein o «Gran Interglaciari»; en aquesta denominació incloc (respectant altres opinions) la doble oscil·lació 9 a 11 de paleotemperatures oceàniques segons l'¹⁸O.

El punt de vista més coherent i simple és atribuir a l'oscil·lació 9 les margues grises i l'erosió que les precedeix, i a l'11 l'episodi temperat i humit que revela el pollen del colluvi gris. Els sòls d'ocupació 1, extraordinàriament rics, corresponen a una època freda que difícilment pot ser una altra que l'Elster (en sentit estricte, o l'Elster II d'alguns autors), i l'episodi 12 isotòpic de l'oceà. La seva antiguitat, segons aquesta interpretació, supera els -420.000 anys. Manca de fonament l'opinió contrària a la influència antròpica a Torralba i Ambrona. La tria d'espècies caçades és evident —encara que sense una especialització estricta—; P. SHIPMAN i J. ROSE (1983) iden-

tifiquen senyals de descarnació; i RINCÓN i AGUIRRE (1974) aporten evidències a favor del tractament artificial d'ossos. La intervenció antròpica és l'explicació més plausible per a certes distribucions insòlites d'ossos, i per a les diferències d'uns sòls d'ocupació amb d'altres en contingut, fragmentació i altres maneres d'alteració de les peces esquelètiques (DÍEZ et al., 1985). A més a més, hi ha restes esquelètiques en situació atribuïble només a processos tafonòmics naturals.

Més antic que Torralba i Ambrona és Cúllar-Baza, de clima temperat i edat probable Cromer IV. Cal esperar els resultats de les excavacions que s'estan fent per tenir elements que ens permetin discernir sobre la influència antròpica al jaciment (ALBERDI i BONADONNA, 1989). Tampoc no hi ha fonament encara per a aquesta discussió a Atapuerca TD3-TD4. La base d'Atapuerca TD3 està datada (vegeu més avall) en el Cromer I, és a dir, corba 19, prop de -700.000 anys, però no s'ha arribat a fer una excavació extensiva i no hi ha evidència d'acció antròpica (AGUIRRE et al., 1987a i b).

La distribució, fragmentació i acumulació a Venta Micena semblen fins i tot explicables per agents naturals. L'antiguitat de Venta Micena és pròxima, potser superior a -1 milió d'anys (Ma).

Registres més antics d'indústries lítiques

Sembla correcte atribuir a l'episodi paleotèrmic 12 les sorres superiors blanques erosionants de la terrassa +30 m. del Manzanares a Villaverde (Transfesa), i la terrassa també encaixada de +35 m. a Buenavista, Toledo. Ambdós llocs contenen *Praemegaceros verticornis*; en el segon cas també hi ha *Mammuthus trogontherii* típic. La indústria, inèdita, de les margues basals de Transfesa amb *Palaeoloxodon antiquus* es remuntaria, per consegüent, a l'episodi precedent, 13. Caldria investigar els rosegadors en aquest tall, o en un altre directament correlatiu. També s'atribueix a aquest episodi l'important conjunt de la gravera de Pinedo (QUEROL i SANTONJA, 1979), pobre de fauna i sense gairebé cap indici conservat d'activitat *in situ*; en aquesta interpretació, que sembla congruent, el dipòsit inferior de la terrassa de Pinedo precedeix la terrassa principal de Buenavista. L'episodi paleotèrmic 13 (segons l'isòtop ¹⁸O) correspon al Cromer IV de l'escala utilitzada a Holanda i a Gran Bretanya (que seria l'interstadial Elster, o Mindel I/II d'altres nomenclatures). La seva edat es remunta a -475.000/500.000 anys.

A Cúllar-Baza I (RUÍZ BUSTON et al., 1982) s'ha localitzat evidència arqueològica. Encara és pobre, però pot ser important. La llista faunística publicada se situa bé dins la corba 13 de les fluctuacions paleotèrmiques de l'oceà.

Més antics són els nivells TD3-TD6 de la Trinxeira d'Atapuerca. Per la part inferior del TD3 passa la inversió magnètica Matuyama/Brunhes, de -690.000 anys. A tot el tram, incloent-hi el TD6, es manté la fauna amb *Mimomys savini*, rizòmid, i sense *Arvicola* típics (és a dir, no considerant en aquest gènere l'*Allophaiomys chalinei*). Aquesta seqüència de la unitat inferior d'Atapuerca comprendria, doncs, quasi tot el Cromer, en el sentit ampli de l'escola holandesa, llevat del Cromer IV: probablement, els episodis isotòpics 19 al 14. Només a TD5 i TD6 s'ha recollit indústria lítica: amb una antiguitat no inferior a -500.000, i que pot arribar fins als -600.000 anys.

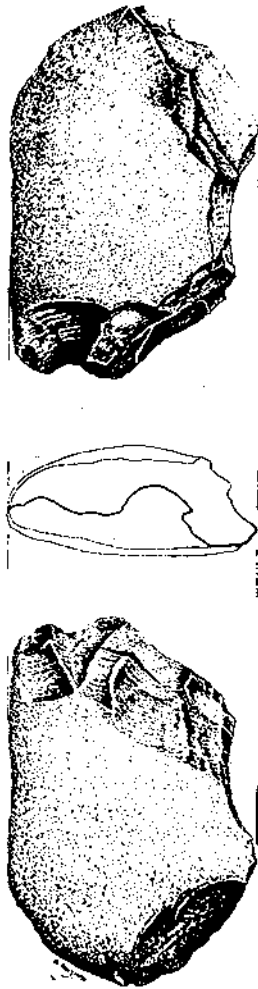

Fig. 1. Còdol treballat de quarsita exfoliable, amb talla bifacial parcial, procedent del colluvió terminal de la sèrie neogenquaternària d'Ecija, al km. 457 de la carretera Madrid-Sevilla.

Entre el final del Plistocè inferior i el Plistocè mitjà es distribueixen els conjunts de còdols treballats de les províncies de Cadis i Sevilla. Destaca el jaciment de l'Aculadero, excavat i analitzat per QUEROL i SANTONJA (1983). No tan divulgats són els indicis de Torre del Puerco (Chiclana), de les terrasses altes del Guadalete i de la pedrera de La Florida (Puerto de

Santa María) (C. ZAZO et al., 1983; 1985). Tots aquests jaciments mereixen un estudi sistemàtic. El qui signa va recollir utensilis lítics d'un dipòsit de còdols, a la vora d'Ecija, al km 457 de la carretera N-IV, de Madrid a Sevilla, que els autors i el «Mapa Geològic Nacional», a diverses escales, atribueixen indeferenciadament al «Pliocè-Plistocè inferior», i el consideren anterior a la «primera terrassa» del Genil a la localitat. Es troba a +100 m sobre el llit actual, i representa l'inici de l'encaixament, potser conseqüent a una reactivació tectònica important: pot ser fins i tot de principis del Plistocè mitjà. Les peces trobades són: un còdol amb talla bifacial parcial, sobre tres arestes, en quarsita esquistosa, un petit nucli de quarsita amb un pla de percussió i extraccions normals respecte a aquest en cercle incomplet, i un resquill amb retoc en material silici.

Respecte a la posició estratigràfica del jaciment de l'Aculadero, avui molt a prop de Puerto Sherry, ZAZO i altres (1985) pensen que es pot tractar d'un episodi relativament alt en el Plistocè inferior; la segona penetraria en el Plistocè mitjà i no pas en l'inici del Plistocè.

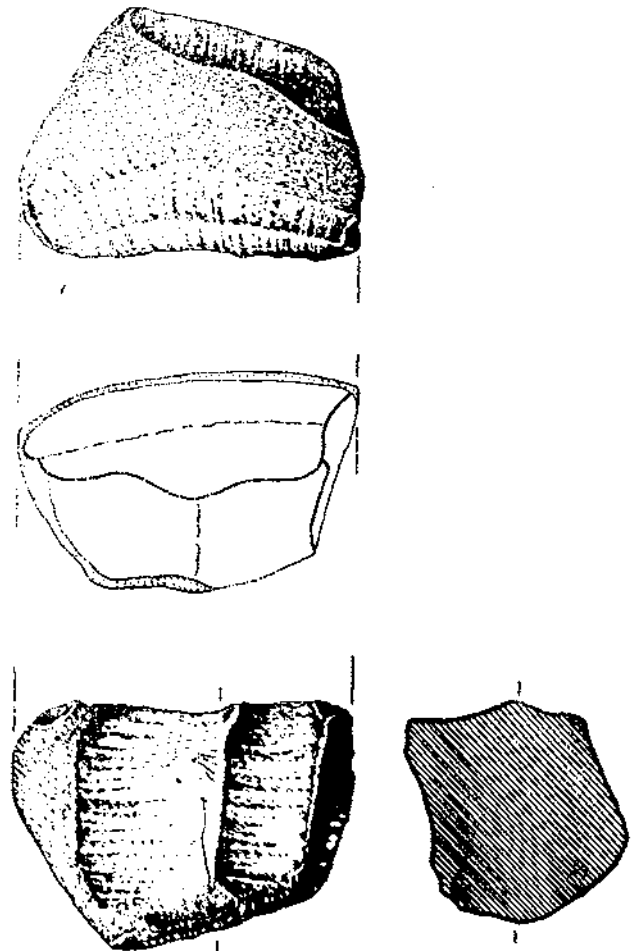

Fig. 2. Petit nucli de quarsita amb pla de percussió preparat i extraccions en circumferència. Del colluvió d'Ecija, km. 497.

Durant aquesta part del Quaternari es registra una activitat tectònica intensificada en aquesta regió que afectà profundament el control litoral, la topografia i, per tant, els ambients i règims sedimentaris a la badia de Cadis i comarca. Es manté la gran antiguitat dels còdols treballats de les terrasses de +60 m i +50 m del Guadalete: la primera, segons ZAZO et al. (1983) cal situar-la al final del Plistocè inferior; la segona penetraria en el Plistocè mitjà. Els còdols treballats de Torre del Puerco se sobreposen a una rasa marina molt penetrant que tanca tot el complex de sorres i graves enrogides, i després bigarrades per edafització hidromorfa. La formació roja és subsegüent a un plegament i oscil·lació, amb una forta erosió, d'una sèrie miopliocena. La indústria reposa sobre un glacis damunt la rasa. Aquest glacis, al seu torn, es troba erosionat i edafitzat. Se li sobreposen una o dues formacions dunars. A la formació roja/bigarrada i al glacis amb còdols treballats abunden els materials termociàstics. El conjunt està entallat per un nivell marí a 8 m sobre el nivell mitjà actual. Tot el paquet vermell, o si més no una gran part, ha d'atribuir-se al Plistocè inferior; les alteracions són profundes i han d'atribuir-se a un tren d'oscil·lacions climàtiques, bé waalià-menapiensà, bé cromerià. En la primera interpretació, la rasa marina alta respondria a la transgressió cromeriana, i el glacis amb indústria podria pertànyer al complex Cromerià; en la segona, els còdols s'haurien dipositat potser a l'Elster. El cas de l'Acuadero és comparable amb aquest, amb un desenvolupament més complex en els termes superiors, i un important joc tectònic que disloca la sèrie. La tradició, doncs, de petits còdols treballats pot haver perdurat a Cadis i a La Frontera des de fa prop de 800.000 anys fins fa 450.000; no hi ha fonament per ara per a una cronologia precisa per a aquests jaciments, com tampoc per als de Rota (CARBONELL, i CANAL, 1981).

També les col·leccions de les terrasses de Puente Mocho (Jaén) i de l'àrea de La Janda (Cadis) estan pendents de recolleccions sistemàtiques i d'un estudi geològic competent per poder referir aquests vestigis culturals a una cronologia fiable. La troballa en superfície d'un *choppnig-tool* de tradició olduviana al peu d'una terrassa del Júcar mereix una atenció i una prospecció de la zona. Seria gratuït atribuir-lo a un o altre nivell de la terrassa o al·luvió. Es tracta d'un còdol de quarsita fina, que presenta un tall sinuós definit per 5 extraccions sobre una cara i sobre la contrària, i alternades, cosa molt típica de les indústries sobre còdol.

A les Mesetes, un conjunt vertaderament del Plistocè mitjà inferior és el de Maya III (SANTONJA i PÉREZ GONZÁLEZ, 1984), a la terrassa del Tormes de +56 m, d'edat probable Cromeriana i de tipologia aixeliana mitjana. Troballes relativament freqüents en nivells de terrassa de +80 m a Duero i els seus impor-

Fig. 3. Còdol treballat en totes dues cares, amb preferència en una (Chopping. 1001), recollit a Fuensanta (Albacete), en superfície i sense context estratigràfic.

tants afluents Valderaduey i Pisuerga, i a la de +70 m de l'Esla (SANTONJA, 1981), constitueixen una evidència suficient de la presència humana a la Meseta fa prop de 700.000 anys, encara que no se'n pot establir l'antiguitat amb més precisió, ni es pot presentar un quadre tipològic. És possible que la posició estratigràfica d'aquestes terrasses sigui una mica més remota del que pensen Santonja i Pérez González. Potser s'acosten en edat a aquests nivells i a Maya III respectivament, les peces citades per SANTONJA (1981) a nivells de +30 m i +19/20 m del Jabalón.

Al Nord de Catalunya, es coneixen conjunts de còdols treballats dels jaciments Costa Roja, i Puig d'en Roca I i II, a les terrasses altes del Ter, pròximes a la capital de Girona. Són les terrasses 3, de +45/48

m, i la 4, de +78/80 m: la primera es pot atribuir al Plistocè mitjà, si bé amb força imprecisió, i la darrera o bé al final de Plistocè inferior, o bé al començament del complex Cromer-Elster. Els còdols treballats són relativament abundants; predominen com a material el quars i la quarsita (CANAL i SOLER, 1976). Cal actualitzar l'estudi de la seqüència geomorfològica d'aquesta àrea per arribar a un millor calibratge cronològic de les indústries de còdols en aquesta comarca. Les referències més antigues d'utilatge lític amb referència estratigràfica a Espanya són dues troballes a les terrasses més altes del sistema del Tajo, dues a l'àrea d'Orce a Hoya de Baza, i una o dues a Cueva Victoria, a La Unión. En cada cas, són troballes singulars, i com a tals dubtoses; és aquesta una condició inseparable de tot començament. Tot origen és dèbil i tènue; és, per això mateix, essencialment inseparable d'un grau d'incertesa. L'ocupació del continent eurasiàtic per una espècie immigrant, com la humana, no va poder ser realitzada per grans masses d'individus: l'espècie no era llavors pròpiament gregària. La pre-

Fig. 4. El tall del TD a la trinxera d'Atapuerca, província de Burgos. Excavacions dirigides per l'autor, 1983. La fletxa superior indica el nivell i el lloc on es varen recuperar, al aflorar per meteorització del tall, dos nuclis discoides com el representat aquí. La fletxa inferior assenyalava el nivell on s'ha enregistrat polaritat negativa amb fauna cromeriana, pròxim, doncs a la inversió palcomagnètica Matuyana/Brynhes (690.000 anys) (Fotografia E.A.).

sència freqüent de grups humans nombrosos i actius, que deixessin restes abundants de les activitats en els emplaçaments prehistòrics, no podria ser un fet enregistrable i enregistrat sinó diverses desenes de milers, i potser algunes centenes de milers d'anys després de les primeres ocupacions. Les evidències d'ocupació intensa i d'un rol decidit de l'espècie humana en els ecosistemes eurasiàtics es troben al sud de França i a Itàlia (respectivament Le Vallonet i La Pineta) gairebé -900.000/700.000 anys. A partir d'aquesta dada ja són molts els llocs que acusen, d'una manera o d'una altra, la presència d'una humanitat copiosa i en progrés, des de Java a l'extrem sud-occidental d'Andalusia. Si aquesta inflexió se situa entre les dates de -800 Ka (milers d'anys) i -900 Ka per als extrems oriental i occidental del continent, i es data en més de -1Ma per a Tell Ubeidiya al Pròxim Orient, l'expectativa de trobar algun vestigi humà en indrets dispersos d'Euràsia meridional en edats pròximes a 1.5Ma no és absurda. El fet d'esmentar algun utensili o algun fòssil humà, per precari que sigui o sembli, o per molts dubtes que pugui oferir, mereix una seriosa atenció. Dues o tres troballes pròximes i en un mateix nivell ja es diria que superen l'expectativa i redueixen considerablement el dubte raonable.

De les referències esmentades, comencem amb les d'Orce. J. GIBERT et al. (1989) comunica que ha recollit un *chooping-toll* al Cortijo de Doña Milagros, pròxim al Barranco León, lleugerament per damunt d'uns nivells fossilífers. El nivell fossilífer superior d'aquest jaciment BL1 pertany al tram *e* d'ANADÓN et al. (1987). Aquests autors també atribueixen al tram *e* el nivell Orce 7 (o.c.). Orce 7 conté fauna d'*Allophaiomys pliocaenicus* i no és tan modern en el registre com Orce 3.

Tot i que penso que el nivell *f* d'ANADÓN et al. (1987) ja pertany al dipòsit de gran energia i erosiu amb què començà la sèrie de glacis i terrasses del Plistocè mitjà, l'artefacte del Cortijo de Doña Milagros, si no és derivat i procedeix de l'estrat que assenyalen GIBERT et al. (1989), correspon a un tram superior, no terminal, del Plistocè inferior. L'utensili és un còdol de quarsita amb talla bidireccional.

Una altra peça que es presenta com a utensili, recollit a l'àrea d'Orce, és un petit resquill de sílex, amb bulb de percussió, concoide i estries concèntriques evidents, recuperat d'un nivell amb paleofauna de *Mimomys osztramosensis*. La localitat s'anomena Cortijo de Don Alfonso (GIBERT et al., 1989). L'associació del *Mymomys osztramosensis* precedeix la d'*Allophaiomys pliocaenicus*, i és característica del jaciment Orce2, on s'ha enregistrat polaritat magnètica normal que s'atribueix al «submagnetación Olduvai». El nivell esmentat del Cortijo de Don Alfonso seria, doncs, molt pròxim i possiblement anterior al límit basal del Plistocè. Si la peça pot atribuir-se a

l'acció antròpica, aquest seria l'indici més antic i més ben establert de presència humana a Espanya, i potser al continent.

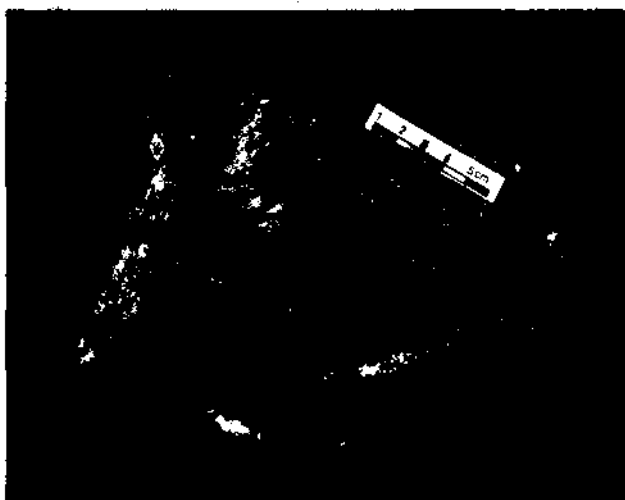

Fig. 5. Dues vistes d'un gran nucli discoide de sílex, molt alterat per dissolució del component amorf, opalí. Trinxera d'Atapuerca, TD, nivell 6, ca. 550.000/600.000 a., per interpolació i correlació faunística.

Una, si més no, de les peces d'indústria lítica recuperades a Cueva Victoria (La Unión, Múrcia) procedeix de la bretxa ossífera d'aquest jaciment (CARBONELL et al., 1981). Es tracta d'un fragment amb aspecte de nucli discoide bifacial en quars. La bretxa ossífera de Cueva Victoria, nivell *d* (GIBERT et al., 1989), és extraordinàriament rica en restes faunístiques, molt desenvolupada en extensió i volum i molt homogènia. El contingut comprèn taxons que demostren una antiguitat més gran que la de Venta Micena 2, i la correlació més fiable pot fer-se amb Sinzelles (AGUSTÍ et al., 1987), datat en -1.3 Ma.

La peça de Galisteo és un còdol treballat, que s'atribueix al dipòsit de la terrassa de +130 de l'Alagón. Aquesta peça i un «chopper», més un resquill de la terrassa del Tajo de +140 m a Talavera de la Reina, serien els indicis de presència humana més antics a la

Meseta (SANTONJA, 1981). Aquests dipòsits corresponen al Plistocè inferior, i ben segur a moments inicials del Plistocè, i no al final del període precedent.

Els fòssils humans més antics de la Península Ibèrica

Durant els darrers anys s'ha enriquit el registre de neandertals a Espanya amb algunes troballes en diversos indrets del territori peninsular i s'han estudiat nous materials de Cova Negra. També ha arribat a ser important el nombre de fòssils humans anteriors als neandertals clàssics.

Entre aquests darrers, es troben dues molars aïllades a Pinilla del Valle (Madrid), un jaciment complex amb fauna abundant i relacionat amb un abric rocós, que ha estat datat de més de 120.000 anys (ALFEREZ i MOLERO, 1982). També dues importants restes post-cranials, una d'húmer i l'altra de coxal, a Villafamés (Castelló). Aquest jaciment, en bretxa ossífera de reompliment kàrstic, ha estat datat indirectament, per la fauna, com a anterior a l'últim interglaciari.

D'interès excepcional, a causa de l'abundància de fòssils humans, és el jaciment de la Sima de los Huecos (SH), en el sistema kàrstic de Cueva Mayor-Cueva del Silo, Ibeas de Juarros (Burgos). D'aquest jaciment (AGUIRRE et al., 1987 a i b) s'han recuperat ja 214 fòssils. Hi ha 86 dents, de les quals 73 s'han trobat aïllades i 13 dins els alvèols, en quatre de les sis restes mandibulars importants que presenta aquest hipodigma. Són ja uns 80 els fragments cranials, més de 35 les falanges de mans i de peus, als quals s'afegeixen dos grans fragments humerals i diversos de tibies. La recomposició de dentadures irreductibles porta a comptar un nombre mínim d'onze individus diferents (ha calgut afegir-ne un als comptats per AGUIRRE et al., 1986): constitueixen una mostra excepcional per la seva magnitud, en un temps i una població real d'una extensió presumiblement limitada. La mostra paleoantropològica d'Ibeas es presta a estudis de variabilitat singulars en aquesta època.

No podríem parlar de cronologia dels fòssils humans d'Ibeas perquè s'estan estudiant diverses mostres preses d'una crosta que recobreix i en part lliga els ossos de carnívors i humans juntament desplaçats del jaciment tàfic original i redipositats en la situació present. Aquesta crosta no ha estat identificada fins a una campanya recent. No obstant això, es disposa de dades preliminars, que permeten assegurar que el procés de resedimentació de les restes esquelètiques humanes i de carnívors associats és, si més no, anterior a -120.000 anys, i d'edat no superior a -260.000 anys. Aquest interval de temps és el corresponent de la penúltima glaciació (Riss, o Saale), almenys de manera aproximativa. En la fauna que les acompanya, el

Fig. 6. Mandíbula humana fòssil amb la sèrie molar adulta, d'Ibeas (AT-1), d'un jove adult. Plistocè mitjà-alt. Vista lateral dreta. (De dalt a baix: vista lateral dreta, lateral esquerra, lingual dreta i lingual esquerra).

lleó gegant *Panthera leo fossilis*, que precedeix *P. l. spelea* i és més robust, l'antiga *Panthera toscana*, i l'ós *Ursus deningeri*, predecessor de l'*Ursus spelaeus*, evidencien una antiguitat superior a l'última glaciació: cap d'aquests taxons no s'hi ha atribuït, ni tampoc a l'integlaciari precedent, o Eem. Aquest s'identifica a la corba de paleotemperatures oceàniques segons l'O-18 amb l'episodi 5, comença fa gairebé 128.000 anys i es considera l'inici del Plistocè superior. L'associació de carnívors en la qual es troben els fòssils humans d'Ibeas és típica de tot el Plistocè mitjà i només del Plistocè mitjà.

Nombrosos trets apomòrfics que presenten els fòssils d'Ibeas són comuns a diverses poblacions del Plistocè mitjà. La reducció relativa no solament de les M3, sinó també de les M2, la presència dels patrons morfològics + i x i les MM inferiors es presenten en algunes mandíbules europees i de fora d'Europa en aquesta època (BERMÚDEZ DE CASTRO, 1987). Els cossos mandibulars relativament baixos amb les vores alveolar i basilar sensiblement paral·leles, l'orientació de les empremtes digàstriques respecte al pla basilar, és a dir «mirant cap avall», es troben a les mandíbules europees de Tautavel, i Montmaurin, a les CH 22 i 23 d'Olduvai IV i a les ER 992 i 730 de Koobi Fora. La marcada fugida del mentó, l'alta robustesa de l'os dentari, l'apòfisi coronoide robusta i dirigida cap amunt, l'escotadura sigmoide poc marcada, els cos mandibular ample, poden considerar-se també sinapomòrfics de les mandíbules humanes mesoplistocenes. El perfil intern de l'obertura mandibular d'Ibeas és un caràcter autapomòrfic del grup de fòssils de Mauer, Tautavel i Montmaurin. La vora basilar robusta, amb una revora sortint cap al lateral i un fort desenvolupament dels *tubercula lateralia anteriora*, distingeix les mandíbules d'Ibeas. Junt amb aquests trets, a les mandíbules d'Ibeas s'observa un escurçament i aplanament anterior, i un avançament de l'arcada dentària (llevat d'un cas) que se separa de

la branca ascendent: aquests trets són característics i autapomòrfics dels neandertals.

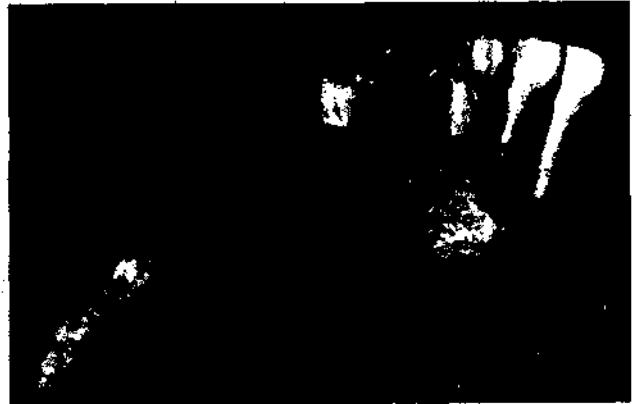

Fig. 7. Fragment mandibular (AT-3) d'Ibeas, d'un adult jove, amb els dos incisius, caní i els dos bicuspides (I₁-P₄). Plistocè Mitjà alt. Part anterior del cos mandibular esquerre. Vista lingual (Foto M. Bautista).

En els fragments cranials d'Ibeas s'aprecien un gruix notable dels parietals, una trajectòria dels *sulcus transversus* de l'occipital sempre inferior a l'Asterion, que no envaeix el parietal, un fort desenvolupament de les mastoides, tots ells trets típics dels pitecàntrops que no s'han observat en neandertals. La vora orbitària en el frontal és una mica angulosa: el perfil dels parietals en secció transversal és bastant arrodonit. El tor supraorbital és gruixut i prominent, i es prolonga lateralment sobre la templa; el seu desenvolupament a la part sagital i el desenvolupament dels sins paranassals, que es poden apreciar bé en el fragment de frontal recuperat a la campanya de 1988, es presten a un estudi comparatiu ponderat, que és prou necessari. Les molars d'Ibeas són en general petites, si bé algunes són de gran tamany, i en resulta un diformisme notable. És freqüent la fusió d'arrels i el taurodontisme, com a Krapina. Trobem molars petites i primes en cossos mandibulars molt gruixuts, com a Mauer. Les segones bicúspides (P4) són molt variables; en un cas es presenta un índex d'amplada molt elevat. A les primeres bicúspides (P3) inferiors la cúspide interna està molt poc desenvolupada. Les canines i incisives són grans, amb revores prominents, quasi «en pala», les incisives centrals tenen arrels fortes, altes i gruixudes, de forma quasi cònica.

Els fòssils humans d'Ibeas pertanyen al grup mesoplistocè europeu de Tautavel, Montmaurin, Swanscombe, Mauer, Bilzingsleben, Petralona, afins principalment als pitecàntrops, sobretot d'Àfrica oriental i també de Xina; al mateix temps presenten alguns trets característics dels neandertals. Aquest fet contribueix a reduir les distàncies i a dificultar les diagnòsics entre els anomenats *Homo erectus* i *Homo sapiens neanderthalensis*. Se suggereix així la tercera

via de solució en la vella controvèrsia de si aquest grup de fòssils humans europeus ha de classificar-se com a *Homo erectus* o *Homo sapiens* i obliga a reconèixer que les diferències entre aquests dos «taxons» no són d'ordre específic: no hi ha, en realitat, «espècie *Homo erectus*», i els fòssils que se li han adscrit, si més no fora de Java, han de classificar-se i anomenar-se com a molt subespècies o varietats geogràfiques (races) i anagenètiques d'*Homo sapiens*.

Una falange de la mà recuperada d'una mostra de Cueva Victoria (La Unión, Múrcia) seria el fòssil humà més antic d'Espanya (GIBERT i PONS, 1984). En la bretxa antiga de Cueva Victoria hi ha representat un conjunt paleofaunístic del Plistocè inferior, pròxim a Sinzelles, i més antic que Venta Micena 2 (AGUSTÍ et al., 1987). No consta de quin nivell precís procedeix aquella mostra, però sí que sabem que no és de la bretxa *in situ*. Podria ser d'alguns dels grans blocs, caiguts després d'un període de forta erosió, o dels sediments concominats o subsegüents a aquesta fase clàstica. Dos fragments d'húmer procedents de la bretxa adherida al sostre són estudiats per J. GIBERT et al. (1989).

Un fragment cranial de la regió lambdàtica d'un individu molt immadur recuperat a Venta Micena (Orce, Granada) no presenta caràcters que permetin assignar-lo amb seguretat a cap forma humana i sí alguns que més aviat dissuadeixen d'aquesta atribució. A l'Institut de Paleontologia de Sabadell, J. Gibert té en estudi una diàfisi humeral i un fragment de falange terminal del peu del mateix nivell de Venta Micena 2 (GIBERT et al., 1989). Venta Micena 2 correspon al Plistocè inferior, potser a la segona part, temperada, això vol dir fa prop de 1 Ma.

Conclusió

Els vestigis de pobladors hispànics més antics i el registre circummediterrani

Pel que s'ha exposat en els apartats anteriors, els indicis més antics de presència humana a la Península Ibèrica estan constituïts per les troballes de sengles còdols treballats a les terrasses altes del sistema del Tajo a Galisteo i Talavera, el resquill del Cortijo de D. Alfonso, i el discoïde de Cueva Victoria. Els fòssils i els objectes lítics que s'han presentat fins ara de l'Hoya de Baza i de La Unión constitueixen, a parer meu, objectes de màxim interès que conviden certament a continuar la recerca sense defallir i amb el màxim de rigor crític, i reclamen la seriosa atenció de les autoritats en l'erogació pressupostària per continuar les investigacions. Tots aquests dipòsits corresponen a edats de més d'un milió d'anys. Si es confirmen, doncs, aquestes evidències situarien la primera ocupació humana de la Península Ibèrica en una data

pròxima als nivells de Tell Ubeidiya i a les més antigues esmentades a Europa. Es tracta de dates pròximes a les tosques Chari i Okote del Turkana oriental, a la tosca L de Shungura, i a la tosca II D d'Olduvai; són, doncs, dates molt pròximes a les primeres tradicions aixelianses d'Àfrica oriental, anteriors a l'extinció dels paràntrops que segueixen els darrers *Homo habilis* i pròxims als primers homes semblants a nosaltres: els pitecàntrops, mal classificats com a *Homo erectus*, segons s'ha exposat anteriorment.

L'edat atribuïble als còdols treballats de Barranco León i de la terrassa alta del Guadalete pot ser pròxima a la de Solilhac (França), la del Pitecàntrop IV de Java, la de Gomboré II a Etiòpia, la d'Olduvai III i IV inferior (Kenya), Colle Marino (Itàlia). La tradició de còdols treballats sembla que no s'acaba amb l'aparició dels conjunts aixelians. Els més antics podrien ésser els d'Ecija, i Atapuerca TD5-6, o encara més els de Toro i Monfarracinos; Atapuerca TD6 és més modern que Isernia-La Pineta, potser contemporani de Prezlétice (Txecoslovàquia), ja de ple en el Plistocè mitjà. Els segueixen Pinedo, amb una edat pròxima a la de Ternifine (Algèria), Boxgrove (Gran Bretanya), Mauer (Alemanya federal), Maya III (que pot ser més antiga), i Transfesa inferior. Anteriors a l'Holstein, encara, Torralba i Ambrona inferiors són coetanis de Vértészöllös, del crani de Ndutu, de Venosa-Loreto i de Fontana Ranuccio.

Els fòssils humans d'Ibeas representen una població que pot ser una mica més moderna que la representada a Tautavel i potser també que Bilzingsleben; més recent o pròxima a Swanscombe i a Torre in Pietra, i més antiga o pròxima a Ehringsdorf. Del mateix període aproximadament serien les dents de Pinilla del Valle. Però les dades d'aquests conjunts són molt aproximatives i no tenen, per ara, la precisió desitjada.

No hi ha per ara cites a Europa de fòssils humans tan antigues com el nivell de Venta Micena-2, encara menys de l'edat de la bretxa de Cueva Victoria. Aquest registre seria aproximadament contemporani dels fòssils humans d'Ubeidiya. Si s'enriquís amb troballes més significatives, disposaríem d'una informació valuosa sobre els primers grups humans que emigraren d'Àfrica a Europa.¹

1. L'autor vol expressar el seu agraïment per l'ajuda rebuda de la CALCYT per al projecte «Pobladores pleistocenos de la Meseta», i, en el seu dia, de la Universitat Complutense de Madrid, que li permeteren reunir part de la documentació pertinent en aquest treball. Agraïx els comentaris i suggeriments de C. Zazo, J. Bermúdez de Castro, J.L. Arsuaga, J. Agustí, J. Gibert, S. Moyá-Solá i Marina Mosquera. Aquesta última és l'autora dels dibuixos de les peces lítiques; les fotografies són obra dels fotògrafs del Museo Nacional de Ciencias Naturales.

Milers d'anys	Pol magnètic	Escala cronològica i estratigràfica	Escala paleoclimàtica	Litoral de Cadis i Baix Guadalquivir	Depressions Bètiques, Catalunya i Llevant	Terrasses fluvials de les Messetes	Sistema Ibèric i Serra d'Atapuerca	Jaciments amb fòssils humans	Llocs europeus de referència arqueològics amb fòssils humans
0	Inv. Norm.	Holocè	C E						
50			3 2						
100		superior	4 3						
200			5 4					Pinilla del Valle Ibeas (6)	Ehringsdorf Sedia del Diavolo
300			6 7						
400		mitjà	8 9	(1)			Torralla-Ambroa		Swanscombe Bilzingsleben Arago Castel di Guido
500			10 11	Aculadero Torre del Puerco ? Ecija ?	Cúllar-Baza	Pinedo	Atapuerca-TD6 (6)	Cueva Victoria (3)	Venoça-Loreto Prezetlice Cava Pompei Fontana Ranuccio Vertésszöllös Maur
600			12 13	Guadalete +50 ?	Puig d'en Roca +45 (2)	La Maya +III +56 (4)			
700			14 15	Guadalete +60 ?	Puig d'en Roca +78 (3)	Toro, Monfarracinos +70/80 (4)			Colle Marino
800			16 17		Cortijo de Milagros (Orce)				
900			18 19			Tajo/Alagón +100 (4)			
1000			20 21					Orce ? (3)	Vallonet Irsina
1100		inferior	22 23						
1200			24 25						
1300			26 27		Cueva Victoria L-1? (3)	Galisteo +130m Talavera +140m (4)		Cueva Victoria (3)	
1400			28 29						
1500			30 31						
1600			32 33		Cortijo d'Alfonso? (3)				
		Pliocè							

Quadre 1. Esquema de distribució seqüencial de nivells i llocs prehistòrics i paleoantropològics d'Espanya, relacionats a escala cronològica, paleomagnètica, climàtica i estratigràfica i a diversos jaciments europeus.

ABSTRACT

The oldest known fossil assemblages in Spain

Torralla and Ambroña localities are presented as the oldest known fossil assemblages in Spain in which faunal remains exhibit evidences of human activity as influencing the site formation. Anthropogenic action cannot be assessed in older assemblages of Cúllar-Baza, Atapuerca TD3, Venta Micena 2. Among the oldest findings of stone-tool assemblages, Pinedo (QUEROL, SANTONJA, 1979) is assigned to latest Cromerian (Cromer IV warmphase), or ^{18}O episode 13, tentatively; the same age is inferred for lower Transfesa and Cúllar-Baza. Atapuerca TD5-6 is placed in earlier cold phases (Cromer B and C, respectively). Difficulties for setting the chronology of the pebble-tool assemblages from Andalucía —Aculadero, Torre del Puerco, etc.— are explained: the occurrences in the uppermost terrace of the Guadalete should be placed in late Early Pleistocene, other sites in the region could be younger (ZAZO et al., 1983). Author's unpublished findings are presented: several artefacts from

a pre-terrace, expanded-flood conglomerate near Ecija can be of early Middle Pleistocene age; a chopping-tool found in surface near the Júcar river suggests the necessity of surveying the area. Maya III in a Duero terrace of 56 m. is tentatively assigned to early-middle Cromerian; findings at Monfarracinos and Toro in Duero terraces of +70/80 m. should be late Early better than early Middle Pleistocene (SANTONJA, 1981). Occurrences in upper terraces (+100m; +130 m.) of the Tajo System correspond to middle-early Early Pleistocene (ibid.). Orce area and Baza Basin Early-Middle Pleistocene series deserve detailed survey and study, as well as Cueva Victoria. Early Early Pleistocene fauna from the last makes highly interesting the finding of a human phallanx in a sample that still is subject to doubts concerning the precise stratigraphic position and purity of its content (GIBERT et al., 1984; AGUSTÍ et al., 1987). The assemblage of human fossils from Ibeas, Burgos (AGUIRRE et al., 1987) is assigned, with broad approximation, to late Middle Pleistocene, as also, with some doubt the two teeth of Pinilla del Valle (ALFÉREZ et al., 1982) and two postcranial remains from Villafamés.

BIBLIOGRAFIA

- AGUIRRE, E., ARSUAGA, J.L., BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M., MARTÍNEZ, I., ROSAS, A. (1986); *Los fósiles humanos de Ibeas (Sierra de Atapuerca, Burgos). Inventario y determinación del número mínimo de individuos.* «Est. Geológicos», pp. 511-519.
- AGUIRRE, E., ARSUAGA, J.L., BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M., CARBONELL, E., CEBALLOS, M., DíEZ, C., ENAMORADO, J., FERNÁNDEZ, Y., GIL, E., MARTÍN NÁJERA, A., MARTÍNEZ, I., ROSAS, A., SÁNCHEZ, A. i SÁNCHEZ, B. (1987a); *Occupations humaines au Pleistocène moyen dans la Sierra d'Atapuerca (Ibeas, Burgos, Espagne).* «L'Antropologie», 91, pp. 29-44.
- AGUIRRE, E., CARBONELL, E., BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. (eds.) (1987b); *El hombre fósil de Ibeas y el Pleistoceno de la Sierra de Atapuerca, I*, Junta de Castilla y León, Valladolid.
- AGUSTÍ, J., MOYÀ-SOLÀ, S. i PONS-MOYA, J. (1987); *La sucesión de Mamíferos en el Pleistoceno inferior de Europa.* «Paleont. i Evol., Mem. espec.», 1, pp. 287-295.
- ALBERDI, M.T. i BONADONNA, F.P. (1989); *Geología y Paleontología de la Cuenca de Guádix-Baza (Granada).* «Trabajos Neógeno-Cuaternario», Madrid, CSIC, p. 11.
- ALFÉREZ, F. i MOLERO, G. (1982); *Descubrimiento de un fósil humano (Riss-Würm) en Pinilla del Valle, Madrid.* Dins *Ier. Congrès Internat. de Paléontologie humaine. Resumés des Comm.* UNESCO, Nice, pp. 103-104.
- ANADÓN, P., JULIA, R., DE DEKKER, P., ROSSO, J.C. i SOULIE-MARSCHÉ, I. (1987); *Contribución a la Paleolimnología del Pleistoceno inferior de la Cuenca de Baza (sector Orce, Venta Micena).* «Paleontología i Evolución», Sabadell, Mem. especial, I, pp. 35-72.
- BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. (1987); *Morfología comparada de los dientes humanos fósiles de Ibeas (Sierra de Atapuerca, Burgos).* «Est. Geológicos», 43, pp. 309-333.
- CANAL, J., SOLER, M. (1976); *El Paleolítico a les comarques gironines.* Girona, Associació Arqueològica de Girona.
- CARBONELL, E. i CANAL, J. (1981); *La estación a cantos tallados de Rota (Cádiz).* Dins *5a. Reunión Grupo Español de Trabajo del Cuaternario.* Sevilla, pp. 162-175.
- CARBONELL, E., ESTÉVEZ, J., MOYÀ-SOLÀ, S., AGUSTÍ, J. i DE VILLALTA, J.F. (1981); *Cueva Victoria (Murcia, España): lugar de ocupación humana más antiguo de la Península Ibérica.* «Endins» 7, Mallorca, pp. 47-57.
- DÍEZ, C., AGUIRRE, E. i MORA, R. (1985); *Zooarqueología de Torralba.* «Celtiberia», 69, Soria, pp. 7-34.
- FREEMAN, L.G. (1975); *Acheulian sites and stratigraphy in Iberia and the Maghreb.* Dins BUTZER i ISAAC (EDS.) *After the Australopithecines* (The Hague, Mouton), pp. 661-743.
- GIBERT, J., CAMPILLO, D. i GARCÍA OLIVARES, E. (1989); *Los restos de Orce y Cueva Victoria.* Sabadell, Instituto de Paleontología Miquel Crusafont.
- GIBERT, J. i PONS MOYA, J. (1984); *Estudio morfológico de la falange del género Homo de Cueva Victoria (Cartagena, Murcia).* «Paleont. i Rvol.» 18, Sabadell, pp. 49-56.
- HOWELL, F.C., BUTZER, K.W. i AGUIRRE, E. (1962); *El emplazamiento acheulense de Torralba.* «Excav. Arq. en España». Madrid, Mem. 106.
- OVERMAIER, H. (1916, 1925²); *El Hombre fósil.* Comisión de Invest. Paleont. y Prehist., Museo de Ciencias Naturales, Madrid.
- QUEROL, M.A. i SANTONJA, M. (1979); *El yacimiento achelense de Pinedo.* «Excav. Arqueol. en España», Madrid, Mem. 106.
- QUEROL, M.A. i SANTONJA, M. (1983); *El yacimiento de cantos trabajados de El Aculadero (Puerto de Santa María, Cádiz).* «Excav. Arqueol. en España», Madrid, Mem. 130.
- RINCÓN, A. i AGUIRRE, E. (1974); *Analyse comparative et discriminante de fragments osseux pour vérification d'hypothèse d'action culturelle.* Dins *Colloque sur l'industrie de l'os dans la préhistoire. Sénanque*, (Colloques Internationaux du CNRS. Aix-en-Provence), pp. 111-118.
- RUIZ BUSTOS, A., TORO, L., MARTÍN SUÁREZ, E. i ALMOHALLA, M. (1982); *Procesos evolutivos durante el Cuaternario medio y superior en las poblaciones de pequeños mamíferos del Sur de la Península Ibérica.* «Cuadernos de Prehist. Univ. de Granada», 7, pp. 9-35.
- SANTONJA, M. (1981); *Características generales del Paleolítico inferior de la Meseta española.* «Numantia», 1, pp. 9-64.
- SANTONJA, M. i PÉREZ GONZÁLEZ, A. (1984); *Las industrias paleolíticas de la Maya I en su ámbito regional.* «Excav. Arqueol. en España». Madrid, Mem. 135.
- SHIPMAN, P. i ROSE, J. (1983); *Evidence of butchery and hominid activities at Torralba and Ambrona; an evaluation using microscopic techniques.* «Journ. Archaeol. Soc.», 10, pp. 465-474.
- ZAZO, C., GOY, J.L. i DABRIO, C.J. (1983); *Medios marinos y marino-salobres en la Bahía de Cádiz durante el Pleistoceno.* «Mediterránea», Alicante, 2, pp. 29-52.
- ZAZO, C., GOY, J.L., DABRIO, J.C., CIVIS, J. i BAEÑA, J. (1985); *Paleogeografía de la desembocadura del Guadalquivir al comienzo del Cuaternario (provincia de Cádiz, España).* Dins *Actas I Reunión Cuaternario Ibérico, Lisboa*, 1985, pp. 461-472.

Emiliano AGUIRRE. Catedrático de Paleontología i professor d'Investigació del CSIC. Ex-director e.f. del «Museo Nacional de Ciencias Naturales». President del «Comité Español del Cuaternario». Vice-president de la «Comission of Stratigraphy» (INQUA) i de la «Subcomission on Quaternary» de la ICS (IUGS).

(Traducció de l'original castellà d'Emília Pagès).